

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA YAŞIDLARLA QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİN ROLU

İxtisas: 6104.01 – Pedaqoji psixologiya

Elm sahəsi: Psixologiya

İddiaçı: **Nicat Ramiz oğlu Əliyev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı - 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Psixologiya və xüsusi təhsil şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Hikmət Əbdül oğlu Əlizadə

Rəsmi opponentlər: Psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor.
Gülnarə Kazım qızı Qurbanova

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məhərrəm Sabir oğlu Əliyev

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kamalə Bahazər qızı Salamova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD2.43 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Psixologiya üzrə elmlər doktoru,
professor
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Müşviq Hüseyn oğlu Mustafayev

Elmi seminarın sədri: Psixologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Rəşid Vəkil oğlu Cabbarov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Şəxsiyyət və onun formalaşdırılması bütün dövrlərdə psixoloq və pedaqoqların diqqətini cəlb etmiş, onların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu qədər çox araşdırılmasına baxmayaraq hələ də problemi tədqiq edənlər vahid mövqeyə gələ bilməmişlər. Əksinə, fərqli, hətta bir-birilə ziddiyyət təşkil edən mövqelər ortaya qoyulmuşdur. Problemə fərqli mövqedən yanaşan psixoloq və pedaqoqlar öz fikirlərini sübut etmək üçün çoxsaylı faktlara istinad etmişlər ki, bu da təbiidir. Çünki cəmiyyət həyatı dəyişdikcə, elm və texnika inkişaf etdikcə insanların da qarşısına fərqli tələblər qoyulmuş, yeni keyfiyyətlərin daşıyıcıları olan şəxsiyyətlərin formalaşdırılması zərurəti yaranmışdır. Bütün bunlar isə ünsiyyət və davranışda, qarşılıqlı münasibətlər sistemində, təfəkkür tərzində dəyişikliyə səbəb olmuşdur.

Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşdırılması isə xüsusilə mürəkkəb və vacib problemdir. Bu yaş dövrü ontogenetik inkişafın mühüm mərhələsi olmaqla sonrakı yaş dövrünün inkişafına da əsaslı şəkildə təsir göstərir.

Yeniyetməlik yaş dövrünə sadəcə inkişafın növbəti mərhələsi, uşaqlıqla gənclik yaşı arasındakı mərhələ kimi yox, psixi inkişafın, şəxsiyyətin formalaşmasının mühüm mərhələsi kimi baxmaq lazımdır. Məhz yeniyetməlik yaş dövründə fəal şəkildə böyüklərin həyatına daxil olmaq, öz həyat planlarını qurmaq prosesi və istəyi başlayır. Yeniyetmə özündə varlıq olmaq mərhələsini başa vurur, lakin o hələ özü üçün varlıq olmaq imkanı qazanmamışdır.

Yeniyetmə keyfiyyətcə yeni sosial mövqeyə daxil olur və bunun nəticəsində onun özünə, özünün “Mən”inə, ətrafdakı insanlara, valideynlərə, müəllimlərə, yaşlılarına münasibəti formalaşır. Yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, onların şəxsiyyət kimi formalaşdırılması, tərbiyə sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Yeniyetməlik yaş dövründə kəskin şəkildə fiziki, anatomik, fizioloji dəyişiklik baş verir. Bu dövr həm də cinsi yetişkənliyin ikinci mərhələsi hesab olunur. Bununla yanaşı daha çox şəxsiyyətin

sosiallaşması və cəmiyyətə adaptasiya başlayır ki, yeniyetmənin daha çox sosial varlıq olmasını şərtləndirir.

Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşdırılması mürəkkəb bir proses olduğundan biz tədqiqatımızda onu ayrıca götürülmüş bir yaş mərhələsi kimi deyil, ümumi, psixi inkişafın, şəxsiyyətin formalaşmasının mühüm mərhələlərindən biri kimi nəzərdən keçiririk. Çünki onu digər yaş dövrlərindən təcrid olunmuş şəkildə götürsək, onda yeniyetməlik yaş dövrünün qanunauyğunluqlarını, psixoloji xüsusiyyətlərini, tərbiyənin psixoloji əsaslarını da müəyyənləşdirmək çətin olar.

Şəxsiyyətin sosiallaşması, fərdi xüsusiyyətlərin və dəyərlər sisteminin nəzərə alınması sosial dərkətməni zəruri edir. Özünüdərk isə qarşılıqlı münasibət və ünsiyyətdən çox asılıdır. Sosial adaptasiya prosesində subyektiv aspektlərin rolu artır. Bu isə emosional, daxili komfort baxımından vacibdir.

Yeniyetməlik yaş dövrü üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də onun yaşlılarla münasibətdə problem yaşaması və mühitə adaptasiyası ilə bağlıdır. Sosial mühitə adaptasiya yeniyetmənin yaşadları qrupundakı sosial statusu, ailədəki mövqeyi və yeniyetmənin bunları nə dərəcədə qəbul edib etməməsindən asılıdır.

Yeniyetmənin qarşılıqlı münasibətləri dedikdə uzun müddət emosional və mənəvi bağlılığı olan, onun inkişaf və davranışına təsir edən insanlar və qruplar nəzərdə tutulur. Qarşılıqlı münasibətlər sistemində hər bir yeniyetmənin iyerarxik statusu formalaşır ki, bu da şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Yeniyetməlik yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri, ümumi və psixi inkişaf, şəxsiyyətin formalaşması, ünsiyyət və münasibət problemləri xarici ölkə, Rusiya və Azərbaycan psixoloqları tərəfindən müxtəlif aspektlərdə geniş şəkildə araşdırılmışdır. Ötən əsrin 60-70-ci illərindən problemə maraq daha da artmış, ciddi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Məhz buna görə yeniyetməlik yaş dövrü ilə bağlı müxtəlif və çoxsaylı nəzəriyyələr meydana çıxmışdır. Bu sırada məşhur psixoloqlar-Stenli Xoll, Ziqmund Freyd, Kurt Levin, Jan Piaje, L.S.Viqotski, A.N.Leontyev, A.V.Petrovski, L.İ.Bojoviç və başqalarının adlarını göstərmək olar.

Azərbaycan psixoloqlarından Ə.Ə.Əlizadə, Ə.Ə.Qədirov, Ə.S.Bayramov, M.Ə.Həmzəyev, B.H.Əliyev, R.H.Qədirova, K.R.Əliyeva, R.V.Cabbarov və b. yeniyetməlik yaş dövrünü müxtəlif aspektlərdə təhlil etmişlər. Problem ümumnəzəri aspektdə L.S.Vıqotski, A.N.Leontyev, D.İ.Feldşteyn, S.L.Rubinşteyn, S.Xoll, A.Bandura, E.Fromm, Ə.S.Bayramov, Z.M.Mehdizadə və b., şəxsiyyət psixologiyası aspektində Z.Freyd, E.Erikson, Q.Olport, L.İ.Bojoviç, İ.S.Kon, B.H.Əliyev, R.V.Cabbarov, G.B.Əliyeva və b., yaş və pedaqoji psixologiya aspektində K.Rocers, J.Piaje, T.B.Draqunova, D.B.Elkonin, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Qədirov və b., şəxsiyyətlərarası münasibətlər aspektində İ.S.Kon, Y.L.Kolominski, K.Levin, U.Bronfenbrenner, S.N.Əliyeva, A.Ə.Cəbrayilova və b., cinsi tərbiyə və cinsi fərqlər aspektində İ.S.Kon, A.Q.Xripkova, Y.E.Alyoşina, Q.M.Breslav, B.İ.Xasan, Ə.Ə.Əlizadə və başqaları tərəfindən araşdırılmışdır.

Göründüyü kimi yeniyetməlik yaş dövrü, yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması psixoloqlar tərəfindən müxtəlif aspektlərdə geniş şəkildə araşdırılsa da, yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında yaşadlarla qarşılıqlı münasibətlərin rolu sistemli və kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bu boşluğu doldurmaq, yeniyetmələrlə təlim-tərbiyə işini daha da səmərəli təşkil etmək, kollektivdə müsbət psixoloji mühit yaratmaq məqsədilə tədqiqat mövzusunun belə müəyyənləşdirdik: “Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında yaşadlarla qarşılıqlı münasibətlərin rolu”.

Tədqiqatın obyektini yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti yeniyetmələrin yaşadları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin şəxsiyyətin formalaşmasına təsiridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Yeniyetmələrin yaşadları, valideyn və müəllimlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin, sosial statuslarının şəxsiyyətin formalaşmasına təsirinin psixoloji mexanizmlərini, qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək, qarşılıqlı münasibətlərə məqsədyönlü şəkildə təsirin yol və vasitələrini öyrənməkdən ibarətdir.

Tədqiqatda qarşıya qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması, eləcə də qarşılıqlı münasibətlərlə bağlı psixoloji, fəlsəfi, pedaqoji ədəbiyyatı təhlil etmək, problemin elmi-nəzəri, praktik vəziyyətini öyrənmək və ümumiləşdirmək;

- münasibət və qarşılıqlı münasibətlər anlayışının psixoloji mahiyyətini açmaq, onun cins, yaş və fərdi xüsusiyyətlərlə bağlılığını təhlil etmək;

- yeniyetməlik yaş dövründə müəllimlər və yaşlılarla qarşılıqlı münasibətlərin psixoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə, məktəb və yaşlıların rolunu araşdırmaq;

- yeniyetməlik yaş dövrü üçün xarakterik olan psixi gərginliyin mahiyyətini araşdırmaq və şəxsiyyətin formalaşmasına onun təsirini üzə çıxarmaq;

- yeniyetmələrin yaşlılarında qiymətləndirdikləri keyfiyyətlərin onların davranış və münasibətlərinə təsirini müəyyən etmək;

- yeniyetmələrin sosiometrik statusu ilə qarşılıqlı münasibətlərin təsirini öyrənmək.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması onun fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı yaşlıları ilə ünsiyyət və münasibətlərdən, sosiometrik statusundan, kollektivdəki psixoloji mühitdən, ailə tərbiyəsindən, oğlan və qızların şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olmaqla onların təfəkkür və davranışlarında öz əksini tapa bilər. Ailədə, məktəbdə müəllimlərlə qarşılıqlı münasibətlərdə problemlə üzləşən yeniyetmələrdə deviant davranışa meyl güclənir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

1.Söhbət. Bu metoddan digər metodlarla alınmış nəticələrin dəqiqləşdirilməsi, toplanmış ilkin məlumatların bir daha təsdiq edilməsi üçün istifadə edilmişdir. Söhbət yeniyetmələr, valideynlər və müəllimlər arasında aparılmışdır.

2.Anketləşdirmə metodundan şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, şəxsiyyətin istiqaməti, qarşılıqlı münasibətlərdə tutduğu mövqenin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə istifadə edilmişdir.

3.Nəzəri təhlil metodundan istifadə etməklə digər tədqiqatçıların aldığı nəticələrlə bizim tədqiqatdan alınan nəticələr müqayisə edilmiş, fərqli və oxşar cəhətlər təhlil edilmişdir.

4.Müşahidə. Bu metoddan daha təbii şəraitdə və dəqiq məlumatlar əldə etmək üçün istifadə olunmuşdur. Müşahidə ayrı-ayrı yeniyetmələr və bütöv qrup üzərində aparılmışdır.

5.Eksperiment. Digər metodlarla əldə olunmuş faktların dəqiqləşdirilməsi məqsədilə Bakı şəhərindəki 151 saylı, Gədəbəy rayonundakı Arısu və Əlinağılar kənd orta məktəblərində eksperiment keçirilmişdir.

Eksperimentə 236 nəfər yeniyetmə, 96 nəfər məktəb müəllimi, 118 nəfər valideyn cəlb olunmuşdur.

Müdafiəyə təqdim olunan müddəalar:

-Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması onun yaşlıları ilə qarşılıqlı münasibətlərindən, ünsiyyətdən, onun yoldaşlarında qiymətləndirdiyi keyfiyyətlərdən və adekvat olaraq ona münasibətdən asılıdır.

-Ailə, məktəb və yaşlıların psixoloji təsirinin bir-birilə vəhdət təşkil etməsi yeniyetmənin münasibətlər sisteminin pozitiv istiqamətdə qurulmasını şərtləndirir.

-Müəllim və valideynlərlə, xüsusilə yaşlıları ilə münasibətləri normal olan, psixoloji mühitin komfort olması yeniyetmə şəxsiyyətinin düzgün istiqamətdə formalaşmasını təmin edir.

-Münasibətlər sistemində problem olan yeniyetmənin sosiometrik statusu aşağı olur və bu da onun deviant davranışa meyil etməsinə səbəb olur.

-Pedaqoji kollektivdə şagirdlər arasında, eləcə də müəllimlərlə münasibətlərdə problem, psixoloji gərginlik olmadıqda təlim-təربiyənin səmərəliliyi yüksəlir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşdırılması qarşılıqlı münasibətlər və ünsiyyət aspektində araşdırılmış, şəxsiyyətin formalaşmasında cins-yaş xüsusiyyətlərinin, psixoloji mühitin rolu müəyyənləşdirilmişdir. İlk dəfə olaraq yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması ailə tərbiyəsi, məktəb və yaşlıların təsiri baxımından vəhdət halında öyrənilmişdir. Göstərilmişdir ki, yeniyetmənin sosiometrik statusu, bir-birilərinə

qiymətləndirdikləri keyfiyyətlər onların davranış və təfəkkür tərzinə təsir edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatdan alınmış nəticələrdən ümumi psixologiyada, şəxsiyyət psixologiyasında, pedaqoji psixologiyada irəli sürülmüş nəzəriyyələrin zənginləşməsində, xarici ölkə psixoloqlarının ideya və nəzəriyyələrinin Azərbaycan psixologiya elmində tətbiqində istifadə oluna bilər. Dissertasiyada çıxarılan nəticələr, verilən təkliflər müəllim, valideyn və tərbiyəçilərin nəzəri biliklərinin artırılmasında yardımçı ola bilər.

Tədqiqatdan əldə olunan nəticələrdən müəllimlər, tərbiyəçilər, valideynlər, məktəb psixoloqları pedaqoji kollektivdə, ailədə qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasında, təlim-tərbiyə işinin daha səmərəli təşkilində, psixoloji yardıma ehtiyacı olan yeniyetmələrin davranışının korreksiyasında istifadə edə bilərlər. Alınan nəticələr psixoloji xidmət işinin praktik baxımdan səmərəliliyinin artırılması üçün faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobeiasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun seminarlarında, Beynəlxalq elmi konfranslarda, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX, XXI, XXII konfranslarında məruzə olunmuş, tezis və məqalələr şəklində çap edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələrindən məktəblərdə yeniyetmələrlə aparılan işlərdə istifadə olunmuş və bu yolla aprobeiasiyadan keçmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Psixologiya və xüsusi təhsil şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Tədqiqat işi giriş, doqquz yarımfəslə özündə birləşdirən üç fəsil, nəticə, təkliflər və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 6 (10721 işarə), I fəsil 50 (99255 işarə), II fəsil 35 (67133 işarə), III fəsil 25 (45934 işarə), nəticə 5 (9589 işarə), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 11 (15452 işarə) səhifədən, ümumilikdə dissertasiya işi 248084 işarədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə səviyyəsi təhlil olunur, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, fərziyyəsi göstərilir, metodları və metodologiyası, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiyyə çıxarılan müddəalar əsaslandırılır, aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Problemin ümumnəzəri mahiyyəti və psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda qoyuluşu”** adlanan I fəslə 3 yarımfəsildən ibarətdir. Dissertasiya işinin **“Problemin tarixi, elmi-nəzəri təhlili və mahiyyəti”** adlanan birinci yarımfəsində problemlə bağlı aparılan tədqiqatlar tarixi baxımdan araşdırılır, ümumiləşdirmələr aparılır, onlara münasibət bildirilir. Bunun üçün xarici ölkə, rus və Azərbaycan psixoloqlarının yeniyetmə şəxsiyyəti, münasibət və qarşılıqlı münasibətlər, yaş və inkişaf xüsusiyyətləri haqqındakı fikirləri, nəzəri baxışları təhlil olunur, qruplaşdırılır, oxşar və fərqli mövqələr üzə çıxarılır. Psixoloqların (V.N.Myasişev, A.N.Leontyev, S.L.Rubinşteyn, L.S.Vıqotski və b.) tədqiqatlarına istinad edilərək göstərilir ki, münasibətlər intellektual, şüurlu, seçici xüsusiyyətlərə malik olmaqla ictimai-tarixi proseslərdən asılı olaraq obyektiv gerçəkliyə uyğun şəkildə şəxsiyyətin emosional vəziyyəti və fəaliyyət formasında təzahür edir.

Pedaqoq və psixoloqların əsərlərinin təhlili göstərdi ki, yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması ilə bağlı vahid mövqə yoxdur. Kimi şəxsiyyətin formalaşmasında ictimai-tarixi təcrübənin əsasında formalaşan daxili mövqeyi, kimi fəaliyyət və motivi, kimi də fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri ön plana çəkir. A.A.Bodalyov, Y.L.Kolomin-ski, A.N.Leontyev, V.N.Myasişev münasibət problemin-dən bəhs edərkən onun sosial, iqtisadi, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərdən asılılığını qeyd edir və subyektiv mahiyyət daşdığını bildirirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, münasibət idrak fəallığı ilə bağlıdır və hər hansı bir fəaliyyət emosiyalarla təzahür edir. Onlar isə kompleks şəkildə təsir edərək insanı ya obyektə yaxınlaşdırır, ya ondan uzaqlaşdırır, yaxud da neytral mövqə tutmağa təhrik edir. Bunlardan asılı olaraq insan ya fəallaşır, yaxud da passivləşir. Başqa sözlə, təsirin

nəticəsində insanda müsbət hisslər yaranırsa, o, aktivləşir, əksinə olduqda passiv mövqə tutur. Deməli, şəxsin obyektə, onun reallıqlarına münasibəti eyni zamanda ətrafdakı insanlara, onlara qarşı seçici münasibətlərinə təsir edir.

K.Levindən başlayaraq onun ardıcılları və digər psixoloqlar tərəfindən geniş araşdırılan münasibət və şəxsiyyət problemini Azərbaycan psixoloqları (Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, B.H.Əliyev, K.R.Əliyeva, R.V.Cabbarov və b.) müxtəlif aspektlərdə araşdırmışlar.

I fəslin **“Yeniyyətlərin yaşidlərlə və müəllimlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin psixoloji xüsusiyyətləri”** adlanan ikinci yarımfəslində yeniyyətlərin yaşidləri və müəllimlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin mahiyyəti və özünəməxsus xüsusiyyətləri araşdırılır. Yeniyyətlilik yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri, ondan irəli gələn münasibətlər sistemi psixoloqların tədqiqatlarına istinad olunmaqla təhlil edilir. Göstərilir ki, ontogenezdə xüsusi yer tutan yeniyyətlilik yaş dövrünə sadəcə uşaqlıqdan ilk gəncliyə keçid kimi yanaşmaq səhv olardı. Yeniyyətlə yeni məzmununda özünə və cəmiyyətə şüurlu münasibət bəsləyir və bununla da onun sosiallaşması üçün yeni zəmin yaranır. Yeniyyətlilik yaşında qarşılıqlı münasibətlər yeni müstəviyə keçir, onlar özlərini və ətrafdakıları dərk etməyə çalışırlar.

Tədqiqat göstərdi ki, əgər kiçik məktəb yaş dövründə şagirdlər üçün müəllimin rəyi, mövqeyi, münasibəti həlledicidirsə, yeniyyətlilik yaş dövründə yaşidlərin münasibəti, onların sırasında uğur qazanmaq ön plana keçir.

Yaşidləri arasında daha münasib mövqə tutmaq tələbatı yeniyyətlənin davranış motivlərini müəyyənləşdirir. Yaşidləri arasında nüfuz qazanmaq istəyi heç də həmişə pozitiv yönümlü olmur. Bir sıra hallarda onlar özünü təsdiq üçün sosial normaları pozurlar. Bu isə onların şəxsiyyətində, davranışında bir sıra neqativ keyfiyyətlərin təşəkkül tapmasına səbəb olur.

D.İ.Feldşteyn, E.V.Zaika, Y.E.Alyoşina və başqalarının tədqiqatları, eləcə də bizim araşdırmalar göstərir ki, yaşidləri, müəllimlər və valideynlər tərəfindən başa düşülməyən yeniyyətlələr çox vaxt özünü təsdiq üçün “küçə qruplarına” daxil olur, ünsiyyət tələbatlarını bu yolla ödəməyə çalışırlar.

Müşahidələr göstərir ki, yeniyetmələr onların fəaliyyət və davranışına böyüklərin müdaxilə etməsini xoşlamır, bunu müstəqilliyin qarşısının alınması kimi qəbul edirlər. Təlimin, eləcə də məktəb həyatının maraqsız, formal olduğunu düşünən şagirdlər asosial davranışa meyl edirlər.

Dissertasiyanın I fəslinin **“Yeniyetməlik yaş dövründə şəxsiyyətin inkişafının psixoloji xüsusiyyətləri”** adlanan üçüncü yarımfəslində yeniyetməlik yaş dövrü ilə bağlı biogenetik (Z.Freyd və b.), sosiogenetik (M.Mid və b.), psixogenetik (J.Piaje və b.) nəzəriyyələrin nümayəndələrinin araşdırmaları təhlil olunur, yeri gəldikcə onlara münasibət bildirilir. Yeniyetməlik yaş dövründə şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması ilə bağlı fərqli mövqələrin olduğunu qəbul etməklə hamısını özündə birləşdirən ümumiləşdirmələr də vardır. Bu baxımdan A.N.Leontyevin mövqeyi diqqəti cəlb edir. O göstərir ki, şəxsiyyət özlüyündə mürəkkəb bir sistem olmaqla fərdin çoxsaylı sosial münasibətlərində, fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır.

Ədəbiyyat təhlili və bizim tədqiqatlar göstərdi ki, yeniyetməlik yaşı ilə bağlı ümumi şəkildə danışmaq düzgün olmazdı. Yeniyetməlik yaşının başlanğıcında və sonunda onların özlərinin cəmiyyətdəki rolu və yeri barədəki fikirləri, motivləri dəyişir. Bu isə ümumən yeniyetmə haqqında yox, 10-15 yaşların müxtəlif mərhələlərindən danışmağı zəruri edir.

Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında fəaliyyət və davranış motivi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunların əsasında isə özünə və başqalarına münasibət dayanır. Yeniyetməlik yaşı dövründə yaş artdıqca daha çox ictimai və fərdi-ictimai motivlər üstünlük təşkil edir. Bakı şəhərindəki 151 saylı orta məktəbdə apardığımız sorğuya əsasən alınan nəticələri aşağıdakı cədvəldə veririk:

Cədvəldən görüldüyü kimi 10-11 yaşlı yeniyetmələr öz davranış motivlərini əsasən böyüklərin qiymətləndirməsi üzərində qururlar. İkinci mərhələdə (12-13 yaş) onlarda öz “Mən”inə maraq güclənir. Yeniyetmə öz yaşlıları qrupunda özünü təsdiqə çalışır.

Üçüncü mərhələdə (14-15 yaş) yeniyetmə öz davranışını tənzimləməyə çalışır, özünü təbiiyətə üstünlük verir. Bu dövrdə yeniyetmələrdə əxlaqi motivlər üstünlük təşkil edir.

Yeniyyətlərin fəaliyyət strukturunda motivasiyanın dinamikası (% -lə).

№	Fəaliyyət və davranış motivləri	Yeniyyətlilik yaşları		
		10-11 yaş	12-13 yaş	14-15 yaş
1.	İctimai	21, 5	27, 6	28, 2
2.	Fərdi-ictimai	32, 3	37, 5	38, 3
3.	Qrup	22, 2	15, 2	15, 4
4.	Egoistik	11, 8	13, 4	10, 2
5.	Digər motivlər	12, 2	6, 3	7, 9

Göründüyü kimi, yeniyyətlilik yaş dövrünün hər bir mərhələsi sosial, psixi inkişaf, şəxsiyyətin formalaşması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və biri digərini tamamlayır.

Dissertasiyanın **“Yeniyyətlilik yaş dövründə şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən psixoloji amillər”** adlanan II fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. **“Yeniyyətlilik yaş dövründə qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasına təsir edən psixoloji amillər”** adlı birinci yarımfəsildə yeniyyətlilik yaş dövründə qarşılıqlı münasibətlərin və onların təsiri ilə şəxsiyyətin formalaşması problemi araşdırılır. Amerika psixoloqlarından E.Erikson, U.Bronfenbrenner, rus psixoloqlarından L.İ.Bojovic, İ.S.Kon və b.-nin bu problemlə bağlı yanaşmaları təhlil olunur, onların mövqeləri arasındakı ziddiyyət üzə çıxarılır, münasibət bildirilir. Göstərilir ki, başlıca fərq ictimai-tarixi şərait, şəxsiyyətin fəallığı və cəmiyyətə münasibəti sahəsində meydana çıxır. Xüsusilə U.Bronfenbrennerin ABŞ, Böyük Britaniya və SSRİ-də uşaq və yeniyyətlilərlə apardığı krosskultural tədqiqatların nəticələri təhlil edilmiş, azərbaycanlı yeniyyətlmə şagirdlər həmin metodika əsasında tədqiqata cəlb edilmişdir. U.Bronfenbrennerin keçirdiyi eksperimentdə yeniyyətlilərin əxlaqi-mənəvi sahədə tələbatları ilə yaşlıların tələbləri qarşı-qarşıya qoyulur. Eksperiment bir-birilə ziddiyyət təşkil edən üç mərhələdə keçirilir.

Eksperimentdə sual eyni olsa da, situasiyalar fərqlidir. Yəni bir halda şagirdlərə bildirilir ki, cavablar yeniyyətlilərin özləri ilə, ikinci

halda valideynlərlə, üçüncü halda kollektiv şəkildə müzakirə ediləcək. Şagirdlərin verdikləri cavablar da situasiyaya uyğun olmuşdur.

Birinci situasiyada, yəni dəhlizdə yoxlama yazı işinin cavabları yazılmış kağızı müəllimə qaytarmaq və ya gizlin saxlayaraq cavabı köçürmək situasiyasında həm siniflər üzrə, həm də ayrı-ayrı şagirdlərlə bağlı fərqli mövqə meydana çıxır. VIII sinifdə VI-VII siniflərlə müqayisədə köçürmək istəməyənlərin sayı daha da çoxdur. Bu, eyni zamanda özünü təsdiqlə bağlıdır. Beləki, VI sinifdə köçürmək istəyənlər 40,8%, VII sinifdə 33,3% olduğu halda VIII sinifdə bu rəqəm 23,4% təşkil edir.

Pedaqoji-psixoloji tədqiqatlar, məktəb təcrübəsi göstərir ki, tərbiyə işinin təşkili, şəxsiyyətin istiqaməti, qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması şagirdlərin bu sahədəki biliklərindən, kollektivin təşkilindən çox asılıdır. Digər bir cəhət isə müəllimlərin şagirdlərlə münasibətlərini qura bilmələri, arzu və motivlərini, maraqlarını nə dərəcədə nəzərə ala bilmələri ilə bağlıdır. Bu göstərilənlər eyni dərəcədə təlim fəaliyyətinə də təsir göstərir.

II fəslin **“Yeniyyətə şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə, məktəb və yaşlıların rolu”** adlanan ikinci yarım fəslində yaşlılar və yaşlıların yeniyyətə şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri öyrənilir. Yarım fəsilə problem ailə, məktəb və yaşlılar qrupu kontekstində araşdırılır, hər birinin təsir imkanları, münasibət, davranış və şəxsiyyət baxımından təhlil edilir. Yarım fəsilə həmçinin xarici ölkə və rus psixoloqlarının yeni yanaşmaları təhlil olunur. Psixoloji tədqiqatlar (M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.S.Bayramov, M.İ.Lisina, İ.S.Kon və b.) göstərir ki, yeniyyətməlik yaş dövründə yaşlılarla ünsiyyət, birgə fəaliyyət onlara daha çox təsir edir, nəinki böyüklərlə ünsiyyət. Bununla yanaşı yeniyyətmənin sosiallaşmasında ictimai mühit, mədəni-tarixi təcrübənin mənimsənilməsi mühüm rol oynayır. Təbii ki, burada müəllim və valideynlərin rolu əvəzsizdir. Tədqiqatdan alınan belə bir nəticə maraqlıdır ki, hər bir yaş dövründə aparıcı fəaliyyət forması şəxsiyyətin formalaşmasına və psixi inkişafa fərqli şəkildə təsir edir. Eyni zamanda yeniyyətmənin daxil olduğu qrupun xarakteri və inkişaf səviyyəsindən irəli gələn aparıcı fəaliyyət forması meydana çıxır.

Tədqiqatda C.R.Xarrisin “qrup sosializasiyası” nəzəriyyəsinə istinad edilərək yeniyyətmələrin valideynləri, yaşlıları ilə münasibət və

davranışı öyrənilmişdir. C.R.Xarissin nəzəriyyəsinin əsasını genetik davranış, sosiobioloji yanaşma təşkil edir, qrupdaxili və qruplararası münasibətlər bu aspektdən təhlil olunur. C.R.Xarrisə görə, yeniyetmə qrupu universal xarakter daşdığından psixikaya və şəxsiyyətin formalaşmasına əsaslı şəkildə təsir göstərir. Valideynin təsiri isə monotondur, şaxəli deyil. Buna görə də onun təsir imkanı nisbətən azdır. Dissertasiya işində inkişafın mərhələliyi və fasiləsizliyi araşdırılır. Belə nəticəyə gəlinir ki, hər iki yanaşma vəhdətdə götürüldükdə daha səmərəli olur.

Dissertasiyanın II fəslinin üçüncü yarımfəsli **“Psixi gərginlik və yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasına onun təsiri”** adlanır. Bu yarımfəsildə yeniyetməlik yaş dövrü üçün xarakterik olan koqnitiv, fiziki inkişaf və cinsi yetişkənlikdən irəli gələn xüsusiyyətlər və onların kompleks şəkildə şəxsiyyətin formalaşmasına təsiri araşdırılır. Göstərilir ki, yeniyetmənin pubertat mərhələyə daxil olmasıyla psixi gərginlik artır. Bu isə özünü affilyasiya, frustrasiya formasında təzahür etdirir.

Tədqiqatda psixi gərginliyin mahiyyəti psixoanaliz və geşaltpsixologiyaya istinad edilərək təhlil olunur. Müəyyənləşdirilir ki, psixi gərginlik daxili diskomfort vəziyyəti olmaqla özünü emosional, somatik, tələbatdan irəli gələn davranış və münasibət formasında göstərir. Eyni zamanda müəyyənləşdirilir ki, daxili gərginlik fiziki inkişafı psixi inkişaf və status arasında fərqi təsirinə də yaranır. Tədqiqatda yeniyetmə oğlan və qızlarda psixi gərginliyin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün Bakı şəhəri 151 saylı və Gədəbəy rayonu Arısu kənd orta məktəblərində 125 nəfər şagirdlə **“İnsan rəsmi”** testindən istifadə olundu. Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, psixi gərginliyin yüksək həddi qızlarda 12-13, oğlanlarda 13-14 yaşlarında baş verir. Məlum oldu ki, psixi gərginlik yaş baxımından oğlan və qızlarda fərqli olsa da, təsir gücü baxımından oxşardır. Eyni zamanda o da məlum oldu ki, psixi gərginlik sosial mühitlə də bağlıdır. Başqa sözlə, şəhər məktəblərində yeniyetmələrdə psixi gərginlik kənd məktəbləri ilə müqayisədə daha yüksəkdir.

Dissertasiyanın **“Yeniyetmələrin qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasını şərtləndirən amillər”** adlı üçüncü fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. **“Yeniyetmələrin yaşadlarında qiymətləndir**

dikləri keyfiyyətlər və qarşılıqlı münasibətlərə onun təsiri” adlanan birinci yarımfəsildə müxtəlif metodlarla yeniyetmələrin yaşidlərində qiymətləndirdikləri mənfi və müsbət keyfiyyətlər, onların qarşılıqlı münasibətlərə təsiri araşdırılmışdır. Sorğuya cəlb olunan 168 nəfər şagirdin cavabları ümumiləşdirilərək səkkiz qrupa ayrılmışdır.

Cavabların təhlili göstərdi ki, yeniyetmə oğlan və qızlar yaşidlərinin mənfi keyfiyyətlərinə daha çox diqqət yetirirlər, nəinki müsbət. Onlar əsasən pis oxuyan şagirdlərdə mənfi keyfiyyətləri önə çəkirlər.

Müəyyənləşdirildi ki, yeniyetmələrin yaşidlərində müsbət və mənfi qiymətləndirdikləri keyfiyyətlər ailə mühitindən, ailədaxili münasibətlərdən çox asılıdır. Alınan nəticələri aşağıdakı cədvəldə veririk:

Cədvəl 2

Müxtəlif qruplara aid edilən yeniyetmələrin yaşidlərinə qarşı münasibətlərinin formalaşmasına ailə mühitinin təsiri (%-lə).

№	Qiymətləndirilən keyfiyyətlər	Ailənin tipləri		
		Uğurlu ailələr	Nisbətən uğurlu ailələr	Uğursuz ailələr
1.	Müsbət xarakter xüsusiyyətləri	20, 3	14, 3	12, 6
2.	Yeniyetmənin zərərli vərdişləri	11, 2	13, 2	16, 5
3.	Yaşidləri ilə daha çox qarşılıqlı münasibətdə olmaq	16, 3	18, 4	31, 2
4.	Emosional münasibət	11, 3	10, 6	3, 4
5.	Kollektiv üzvlərindən fərqlənənlər	8, 4	8, 8	6, 7
6.	Əks cinsə qarşı münasibəti	12, 7	5, 7	7, 6
7.	Məktəbə münasibəti	10, 0	6, 6	3, 5
8.	Zahiri görünüşü	3, 5	5, 1	2, 1
9.	Maraqların uyğunluğu	4, 1	4, 5	5, 8
10.	Bir-birilərini başa düşmələri	4, 0	12, 8	5, 6

Cədvəldən də görüldüyü kimi, digər keyfiyyətlərlə müqayisədə yaşidlərlə qarşılıqlı münasibətlər daha çox (22,1%) üstünlük təşkil edir. İkinci yerdə müsbət xüsusiyyətlər (19,1%) durur. Yeniyetmələrin bir-birilərində ən az qiymətləndirdikləri keyfiyyət zahiri görünüşlə (3,4%) bağlıdır. 10,4% yeniyetmə qarşılıqlı münasibətlərin

formalaşmasında əks tərəfin zərərli vərdişlərinin olub olmamasını nəzərə alır. Eyni zamanda o da məlum oldu ki, yeniyetmələrin yoldaşlarına münasibəti onların hansı ailədən olması ilə də bağlıdır. Adətən şagirdlər “uğursuz” ailədən olan yaşadlarında daha çox mənfi keyfiyyətlərin olduğunu qeyd edirlər. Eksperimentin gedişində onların bu fikirləri doğrudan da öz təsdiqini tapdı. Həmin şagirdlər yoldaşlarına qarşı kobudluq edir, lazımsız ifadələr işlədirdilər. O da məlum oldu ki, “uğursuz” ailədən olan şagirdlərin təlimə, məktəbə münasibətlərində də problem vardır.

Göründüyü kimi, yeniyetmə şəxsiyyətinin sosiallaşması yalnız məktəbdən, məktəb kollektivindən deyil, həm də məktəbdənkənar faktorlardan, xüsusilə ailə mühitindən çox asılıdır. Onların arasında kəskin fərq olduqda məktəblilərin şəxsi keyfiyyətlərində, davranışlarında, münasibətlər sistemində ziddiyyət baş verir.

III Fəslin “Yeniyetmələrin qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasına cinsi fərqlərin təsiri” adlanan ikinci yarım fəslində yeniyetməlik yaş dövründə daha çox təzahür edən, şəxsiyyətin formalaşmasına, ünsiyyət və davranışa daha çox təsir edən cinsi fərqlər, onların psixoloji mahiyyəti araşdırılır.

Dissertasiya işində Ə.Ə.Əlizadə, İ.S.Kon, D.V.Kolesov, A.Q.Xripkova və b. tədqiqatları təhlil olunub. Bu tədqiqatlardan belə bir fikir hasil olunur ki, cəmiyyət həyatında cinsi fərqlər baxımından kəskin dəyişikliklər baş verir.

İstər pedaqoji, istərsə də fəaliyyətin digər sahələrində feminizasiya halları artır. M.Klyenin tədqiqatları göstərir ki, yalnız 20% kişi və qadın tam şəkildə öz cinsi mənsubiyyətinə uyğun xarakter və davranışa sahibdir.

Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, qadın və kişi xarakteri və davranışı ilə bağlı yeniyetmələrin təsəvvürləri onlara ciddi şəkildə təsir göstərir. Biz Bakı şəhəri 151 sayılı məktəbin VIII sinif şagirdləri ilə müasir qadın və kişilərin xüsusiyyətləri barədə sorğu keçirdik. Sorğuda 53 nəfər oğlan və qız iştirak edirdi. Sorğunun nəticələri göstərdi ki, şagirdlər qadınlarda kişilərə xas olan cəsarəti, risk etməyi, müstəqilliyi və s. daha yüksək qiymətləndirirlər. Halbuki, tarixən Azərbaycan qadınında xoşxasiyyətlik, ailəcanlılıq, qayğıkeşlik kimi keyfiyyətlər yüksək qiymətləndirilib.

Tədqiqatda yeniyetmələrin dərk olunmayan cins-rol ustanovkasının öyrənilməsi üçün T.İ.Yuferovanın “Mənim təsəvvürümdə müasir kişi və qadın necədir?” metodikasından istifadə edildi. Bu metodikanın tələbinə görə şagirdlər ətraflarında olan qadın və kişilərin xüsusiyyətləri barədə yazmalı idilər. Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq yeniyetmələrin təsəvvüründə daha çox ailə-məişətlə bağlı xüsusiyyətlər üstün yer tutur. Onlar qadın xüsusiyyətləri ilə bağlı zahiri görünüşü, kişilərlə bağlı xarakteri, davranışı əsas götürürlər. Tədqiqat göstərdi ki, müasir qadınlar və kişilər barədə qızlar daha geniş təsəvvürə malikdirlər. Məlum oldu ki, yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında cinsi fərqlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir və təlim-tərbiyə prosesində hökmən nəzərə alınmalıdır.

Dissertasiyanın III fəslinin üçüncü yarımfəslə **“Yeniyetmələrin münasibətlər sistemində sosiometrik statusunun rolu”** adlanır. Yarımfəsilə yeniyetmələrin kollektivdə sosiometrik statusunun onun yaşlıları ilə qarşılıqlı münasibətlərinə təsiri öyrənilir.

Bununla yanaşı müəyyənəşdirilmişdir ki, sosiometrik statusa çoxsaylı amillər, xüsusilə ailə mühiti, yeniyetmənin özünün fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, müəllimlə münasibəti və s. güclü təsir edir. Bütün bu deyilənləri öyrənmək üçün tədqiqatda autososioqram və sosioqramdan istifadə olundu. Autososioqram vasitəsilə hər bir şagirdin həm özü, həm də yoldaşlarının onun haqqında fikri müəyyənəşdirilir.

Yeniyetmələrin sosial statusuna ailə mühitinin təsirini müəyyənəşdirmək üçün aparılan eksperimentin nəticələrini aşağıdakı cədvəldə veririk:

Tədqiqat göstərdi ki, yeniyetmələrin sosiometrik statusuna ailə mühiti ilə yanaşı onların şəxsi keyfiyyətləri, motivləri, təlim müvəffəqiyyəti və s. öz təsirini göstərir.

Eksperimentin növbəti mərhələsində yeniyetmənin sosiometrik statusu, başqa sözlə real vəziyyəti ilə özünün gözləntiləri arasında adekvatlığın olub olmaması öyrənilir. Eksperimentdə 123 nəfər yeniyetmə iştirak etmişdir. Onlardan 68 nəfəri uğurlu, 39 nəfəri əsasən uğurlu, 16 nəfəri isə uğursuz ailədən olanlardır. Alınan nəticəni aşağıdakı cədvəldə veririk:

Cədvəl 3

Yeniyyətlərin ailə mühitindən asılı olaraq kollektivdəki sosiometrik statusu (%-lə).

Yeniyyətlərin statusu	Ailənin kateqoriyası		
	Uğurlu ailədən olanlar	Əsasən uğurlu ailədən olanlar	Uğursuz ailədən olanlar
Əksəriyyətin rəğbətini qazananlar (I qrup)	19, 6	17, 7	18, 8
Nisbətən çoxluğun rəğbətini qazananlar (II qrup)	49, 2	41, 2	12, 5
Müəyyən qədər yoldaşlarının rəğbətini qazananlar (III qrup)	23, 8	28, 3	31, 2
Autsayderlər (IV qrup)	7, 4	12, 8	37, 5

Cədvəl 4

Yeniyyətlərin yaşlıları qrupunda özlərinin mövqələrinə dair fikirlərinin adekvatlığı və ya qeyri-adekvatlığı (%-lə).

Yeniyyətlərin ailələrinin kateqoriyaları	Adekvat qiymətləndirmə	Qeyri-adekvat qiymətləndirmə	Cəmi
Uğurlu ailədən olanlar	63, 2	36, 8	100
Əsasən uğurlu ailədən olanlar	42, 5	57, 5	100
Uğursuz ailədən olanlar	41, 4	58, 6	100

Cədvəldən də görüldüyü kimi, uğurlu ailədən olan yeniyyətlər uğursuz və əsasən uğursuz ailədən olanlarla müqayisədə kollektivdəki mövqələrini daha adekvat qiymətləndirirlər.

Tədqiqat göstərdi ki, şagirdin kollektivdəki mövqeyi, yoldaşlarının ona münasibəti onun özünün motivlərini formalaşdırır. O da məlumdur ki, fəaliyyət və motiv arasında əlaqə mövcuddur və motiv özü fəaliyyət prosesində reallaşır. Görüldüyü kimi, yeniyyətlilik yaş dövründə şagirdlərin sosiometrik statusu ilə qarşılıqlı münasibətləri sıx bağlıdır.

Apardığımız tədqiqat və elmi ədəbiyyatın nəzəri təhlili aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verir:

- Qarşılıqlı münasibətlər yeniyetmənin subyektiv xarakterik xüsusiyyəti olmaqla onun şəxsi keyfiyyətlərini və davranışını müəyyənləşdirir. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər qrup üzvləri arasında bir-birilərinə qarşı laqeyd, pozitiv və ya neqativ formada əksini tapır. Bu münasibətlərə uyğun olaraq onların qrupdakı sosiometrik statusu təşəkkül tapır.

-Yeniyetməlik yaş dövründə təlim əsas fəaliyyət formasıdır. Təlim fəaliyyəti şagirdin maraq, meyl və qabiliyyətləri ilə birbaşa bağlıdır. Təlim fəaliyyəti eyni zamanda münasibət və qarşılıqlı münasibətlərlə vəhdət təşkil edir. Müəyyənləşdirildi ki, təlim nailiyyətləri yüksək olan yeniyetmələrin sosiometrik göstəriciləri də yüksək olur. Məktəbə, təlim fəaliyyətinə, məktəbin nizam-intizam qaydalarına əməl olunub olunmaması həm də müəllimə, məktəb rəhbərliyinə, şagird yoldaşlarına münasibətlə bağlıdır. Bunlar isə son nəticədə özünü təlim müvəffəqiyyətində əks etdirir.

-Aydınlaşdırıldı ki, münasibət, eləcə də qarşılıqlı münasibətlər cəmiyyət həyatında gedən proseslərdən, baş verən iqtisadi-siyasi vəziyyətdən çox asılıdır. O, yalnız maddi olanlara deyil, həm də mənəvi-əxlaqi dəyərlərə, eləcə də insanın ətrafdakılara, həm də özünə qarşı münasibətinə pozitiv, yaxud da neqativ təsir göstərir.

-Müəyyənləşdirildi ki, yeniyetmələrin qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasında onların psixi vəziyyəti, emosional sferası, ailənin psixoloji atmosferi, kollektivdə psixoloji mühitin necə olması çox təsir edir. Bunların kompleks təsiri ilə sosiallaşma həyata keçir və təlim fəaliyyəti münasibətdə özünü göstərir. Yaşadlarla qarşılıqlı münasibətlərdə problem yaşandıqda yeniyetmənin əhval-ruhiyyəsində pozulma baş verir. O, bu situasiyada birgə fəaliyyətdən çəkinir, bir çox hallarda davranışında neqativizm təşəkkül tapır.

-Aparılan tədqiqat, müşahidə və araşdırmalar sübut edir ki, yaşadları, valideyn və müəllimləri tərəfindən başa düşülməyən, nəticədə onlar tərəfindən qəbul edilməyən yeniyetmələr bir çox hallarda deviant davranışa üstünlük verir, aqressivləşir, psixoloji izolyasiyada qalırlar. Onlar özünü təsdiq, ünsiyyət tələbatını ödəmək

üçün “küçə qruplarına” qoşulurlar. Beləliklə, onların sosial adaptasiyası çətinləşir.

-Yeniyyətə şəxsiyyətinin formalaşmasında fəaliyyət və davranış motivləri mühüm yer tutur. Məhz bu motivlərin əsasında özünə və başqalarına münasibət formalaşır. Bununla belə o da məlum olur ki, xüsusilə kiçik yeniyyətməlik yaşında şəxsi keyfiyyət və davranış arasında vəhdət yaranır. Onlar daha çox yaşlılarının qiymətləndirməsinə üstünlük verirlər. Böyük yeniyyətməlik yaşında isə onlar müstəqilliyə, özünütərbiyəyə və özünütədqiqə cəhd edirlər. Bu isə əxlaqi motivlərin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

-Araşdırmalar göstərir ki, yeniyyətməlik yaş dövründə şəxsiyyətin sosiallaşması ilə özünüdərək arasında sıx bağlılıq var. Bunların vəhdət şəklində inkişafı özünüdərki gücləndirir, motivasiya-tələbat sferasını dəyişdirir və bunların əsasında yeni münasibətlər sistemi yaranır. Bunların təsiri nəticəsində yeniyyətmənin özünə münasibəti dəyişir. Öz daxilinə nüfuz etmə, daxili dəyişkənlik və sosial mövqe arasında yaranan ziddiyyət psixoloji böhrana səbəb olur. Real mövqe ilə iddia səviyyəsi arasındakı fərq şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası münaqişənin yaranmasına səbəb olur.

-Psixoloji ədəbiyyatın təhlili, eləcə də aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirildi ki, şəxsiyyətin formalaşmasında cinsi fərqlər və onun nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir. Burada ilk növbədə yeniyyətə oğlan və qızların cinsi mənsubiyyətdən irəli gələn sosial rolları mənimsəmələri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Aydınlaşdırıldı ki, yeniyyətməlik yaşında cinsi fərqlər nəzərə alınmadıqda oğlan və qızlar arasında qarşılıqlı münasibətlərdə neqativ təzahürlər daha çox meydana çıxır.

Bu tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq aşağıdakıları təklif edirik:

-Yeniyyətməlik yaşının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yeniyyətmələrin təlim-tərbiyə işini özündə əks etdirən elmi-kütləvi kitabçaların nəşr edilməsi faydalı olardı.

-Yeniyyətə oğlan və qızların bir-birilərini daha aydın qavramaları, dərk etmələri üçün onların birgə fəaliyyətinin təşkil olunması yalnız təlim fəaliyyəti ilə məhdudlaşmamalı, sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirləri də əhatə etməlidir.

-Yeniyyətlər, valideynlər və müəllimlərin birgə iştirakı ilə tərbiyəvi iş baxımından diskussiyaların, debatların və s. keçirilməsi yeniyyətlərin böyüklər tərəfindən daha düzgün başa düşülməsinə şərait yaradardı.

-Radio və televiziyada şagirdlərlə, xüsusilə yeniyyətlərlə bağlı ayrıca verişlər hazırlansaydı, bu, onların deviant davranışının qarşısının alınmasında müsbət rol oynayardı.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Yeniyyətə şəxsiyyətinin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransı / Bakı, 2016, səh. 417 – 418.

2. Yeniyyətlərin psixoloji xüsusiyyətləri və qarşılıqlı münasibətlərə onun təsiri / Azərbaycanca təhsil siyasətinin prioritetləri: müasir yanaşmalar, Beynəlxalq elmi konfrans, Naxçıvan, 2016, səh. 151 – 152.

3. Yeniyyətlərin yaşlıları ilə qarşılıqlı münasibətinin psixoloji xüsusiyyətləri: monitorinq və qiymətləndirmə / Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi: məzmun və vasitələrin yaradılması problemləri, Beynəlxalq elmi konfrans, Naxçıvan, 2016, səh. 88 – 89.

4. Qarşılıqlı münasibətlər və yeniyyətə şəxsiyyətinin formalaşmasına onun təsiri / Ə.Əlizadə: Ənənəvi təhsildən tərəkür məktəbinə Respublika elmi-praktik konfransı, ADPU, Bakı, 2017, səh. 165 – 167.

5. Yeniyyətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin psixoloji xüsusiyyətləri / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika elmi konfransı, Bakı, 2017, səh. 210 – 211.

6. Les particularités psychologiques des relations mutuelles des adolescents avec les adolescents de leur âge / L'Express jurnalı, Fransa, 01.03.2017, saat 11:33.

7. Yeniyyətlərin yaşlılarla və müəllimlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin psixoloji xüsusiyyətləri // Pedaqoji Universitetin xəbərləri, 2018, №4, səh. 254 – 264.

8. Psixi gərginlik və yeniyyətə şəxsiyyətinin formalaşmasına onun təsiri // Psixologiya jurnalı, 2018, №1, səh. 30 – 41.

9. Yeniyetməlik yaş dövründə qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasına təsir edən psixoloji amillər / Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, 2018, №8, səh. 277 – 284.

10. Yeniyetmə şəxsiyyətinin sosiallaşmasına təsir edən sosial-psixoloji amillər / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXII Respublika elmi konfransı, Bakı, 2018, səh. 412 – 413.

11. Психологические особенности развития личности в подростковый период / Теорія і практика сучасної психології, Україна 2019, №1, 2019, səh. 5 – 9.

12. Mutual relations with peers as an significant factor of adolescent personality formation / LXVI International scientific and practical conference «International scientific review of the problems and prospects of modern science and education», USA, IF: F0206, 2020, səh. 114 – 115.

13. Yeniyetməlik yaş dövründə qarşılıqlı münasibətlərə təsir edən psixoloji amillər / Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, 2021, № 3, səh. 91 – 95.

Dissertasiyanın müdafiəsi 05 noyabr 2021-ci il tarixində saat “14.00” Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD2.43 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23, əsas bina.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “04” “oktyabr” 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:29.09.2021
Kağızın formatı: A5
Həcm: 36 769
Tiraj:100